

7. Щоб віра Христова була основою законодавства і громадського порядку у союзі в цілому і у кожній республіці»¹.

Навіть гасла для широких мас на кшталт: «Росія – єдина і неподільна!», «Заводи – робітникам, землю – селянам!», «Германія – найвища за все!», є своєрідним баченням держави, висловленим у спрощеному, популістському вигляді. Представники з мистецької еліти витворюють своє бачення і концепції в художніх роботах – книгах, віршах, фільмах, картинах, монументальних скульптурах.

Вкажемо на ще одну суттєву рису, яка відрізняє державотворчу еліту. Вона пов'язана з тим, що важливість завдань, які ця елітна група ставить перед собою, та складність їх досягнення, формує у її поведінці певну пасіонарність, крайню цілеспрямованість та безоглядність у досягненні мети. «Державним інстинктом» називав цю безупинну діяльність в такому напрямі дипломат, письменник і кінорежисер О. Довженко. А надихається вона, на думку політолога В. Карасьова, так званим «відчуттям національної місії».

Наведені характеристики дозволяють більш-менш достатньо автономізувати державотворчу еліту в суспільстві. Звичайно, такий підхід дає можливість удосконалювати аналіз елітної групи, уточнювати її якості і відмінності. Цікавим в подальшому в рамках висунутої гіпотези ми вважаємо дослідження умов визрівання державотворчої еліти та умов і характеру рекрутування в цю групу представників інших еліт, а також розвиток нею процесу державотворення.

Список література: 1. Платон. Государство. М., 1999. 2. Рогожин А.Й., Святоцький О.Д. Передмова // Історія держави і права України. Ч. 2. Підручник. Х., 1996. 3. Мостовая Ю. Советить правящую элиту – бесполезно // Зеркало недели. 2003. 15 ноября. 4. Pareto V. Treatise on General Sociology. N.Y.: Dover, 1963. 5. М. Грушевський. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. // Т.1. К., 1991. 6. Полунєв Ю., Загоруйко Ю. Культурний шок у посткомуністичних суспільствах у період ринкової трансформації (перспектива України) // Сучасність. 1994. №10. 7. Яременко В. Український комплекс Хама і Яфета та сучасне державотворення // Сучасність. 1993. №12. 8. К истории «Общества св. Кирилла и Мефодия» // Былое. 1906. №2.

Надійшла до редколегії 24.12.06

І.В. Щербакова

«ПОБОЮВАННЯ»: ФІЛОСОФСЬКЕ ПІДГРУНТЯ СОЦІОЛОГІЧНОГО ПОНЯТТЯ

Тема «побоювань», «страху» не нова у історико-філософській та психологічній літературі. З філософської точки зору страх та побоювання є важливішим аспектом буття та обумовлений, в першу чергу, можливістю втрати людиною своєї безпосередності, власної якості, можливості саморозвитку. З психологічної точки страх – це

¹ Зроблений зворотній переклад за збіркою [8, с.73].

образ-емоція, яка, з одного боку, є поглядом на навколишній світ, що вироблений індивідом у ході його онто- та філогенетичного розвитку; з іншого боку, цей образ-емоція обумовлює предметно-чуттєву орієнтацію людини у цьому світі.

Разом з тим ці поняття можуть характеризувати не тільки індивідуальну поведінку або масові явища, які пояснюються простою сумою індивідуальних страхів. Актуальності набуває вивчення соціально структурованих явищ, які спричинені різного роду страхами та побоюваннями. У самих поняттях «страх» та «побоювання» на перший план виходять не індивідуальні аспекти, а характеристики, які мають явно соціальне походження, наприклад, ті складові страхів, що нав'язуються (або контролюються, гасяться) різними суб'єктами культурного-інформаційного поля.

Отже, виникає необхідність соціологічного вивчення побоювань та страхів, їх характерних рис, соціальних причин та наслідків. А це, в свою чергу, потребує соціологічної концептуалізації понять, що фіксують дані феномени. Соціологічне визначення побоювань має, з одного боку, бути не більш складним, ніж вимагає мета дослідження, з другого, не суперечити загальноприйнятим філософським та психологічним трактуванням, з третього, – зберегти наукову наступність продуктивних ідей, що виникли у рамках інших наук, зокрема, філософії, і можуть бути корисними для соціологічного вивчення цих феноменів.

Створення та аналіз саме такої концептуалізації «побоювань» є метою даної статті. Ця мета буде реалізована через аналіз філософських поглядів на феномени побоювань та страхів; через перевірку несуперечливості даного нами соціологічного визначення феномену конвенціональним філософським трактуванням; через пошук філософських ідей, які мають знайти свій розвиток у рамках соціологічного вивчення феномена соціальних побоювань.

Із загально-методологічної точки зору протиставлення соціологічного і психологічного наповнення даного терміна не має принципового об'єктивного підґрунтя. Крім того, воно значно спрощує розуміння цього феномена кожною з наук. По-перше, розуміння «побоювання» як вузько спеціального терміна призводить до утворення штучного теоретичного конструкту на кшталт «ідеального газу», або «ідеальної держави», чи «чистого темпераменту». Застосування подібного поняття пов'язано з низкою умовностей і потребує чіткої конотації. З точки зору формальної логіки, ми звужуємо об'єм і зміст поняття, перетворюючи його на термін з обмеженим колом використання. Подібний підхід викликає сумнів щодо адекватності відображення в понятті об'єкта дійсності.

По-друге, з огляду на сучасні тенденції розвитку соціальних та гуманітарних наук, можна стверджувати, що прирощення знань у цих сферах можливе лише на зламі інтересів окремих наук.

Поява терміна «побоювання» в соціології і психології має свою історію, але той факт, що на аналізі феномена, який впливає на мотивацію вчинку людини, зосередили увагу представники двох наук, змушує замислитися не тільки над міжгалузевими зв'язками, а й загальним смыслом цього поняття.

Для того, щоб дослідити означену проблему, розглянемо дещо з європейського філософського спадку. Таке звернення обумовлено кількома причинами. Одна з них – генетичний зв'язок і психології, і соціології з філософією. Друга полягає в тому, що в філософській думці ця проблема набула всебічного висвітлення: від онтології і до соціальної сфери.

Семантика терміна «побоювання» пов'язана зі значенням слів «боятись», «страх». Вузьке значення цих слів повертає нас до теренів психології, але в загальній культурній традиції значення цих слів виходять за межі визначення психологічного феномена. Було б помилкою звести весь його спектр до звичайних фобій.

Психологічне визначення страху – емоція, яка виникає внаслідок загрози біологічному чи соціальному існуванню людини. Звернімо увагу на той факт, що соціальна детермінанта страху присутня в його психологічному визначенні.

В європейській філософській традиції з часів Гесіоду «страх» набуває онтологічного значення. В «Теогонії» Гесіод стверджує, що страх заставляє навіть богів організовувати свою діяльність певним чином. Початок світу визначається стародавнім автором як «начала мрачные, страшные» (Теогонія, 736–739) [1].

Античний «хаос», так само як і біблійна «безодня» – це причина страху, безмежність, неупорядкованість і непередбачуваність. Відсутність розумного начала, «безглуздість» – ось причина «першого» страху. Лише згодом у світ приходить страх, причину якого пов'язано з передчуттям зла як передбачення певної негативної закономірності. В античній онтології «страх» – це відчуття можливості. Таким чином, онтологічне розуміння феномена «страху» пов'язано з змістовним наповненням двох категорій – «можливість» і «закономірність».

Позитивного змісту страх набуває в сфері аналізу «соціального космосу». Розглядаючи соціальний космос, античні філософи одностайні в розумінні страху як фактора соціальної гармонії. Страх перед покаранням змушує людей організовувати свою поведінку належним чином. Так, Платон у «Визначеннях» говорить про страх як «душевне потрясіння, яке викликане очікуванням біди» [2, с.435]. Від ідеї страху як очікування біди в діалозі «Протагор» [3] філософ переходить до тлумачення поняття «соціальні чесноти». І перша серед них – мужність – переборювання страху. Платонівський «страх» набув ознак «законів передбачування», володарювання над якими дає змогу людині встановлювати справедливість.

Необхідно відзначити той факт, що Платон розглядає страх як прояв здібності до аналітичної діяльності людини. Ця емоція чи «душевне потрясіння» виникає завдяки змозі прогнозування, а іноді і штучного конструювання подій соціальної реальності.

Таким чином, ще за часів Платона страх у соціальному плані розглядався як фактор не тільки регуляції поведінки людини, а значно ширше – як фактор побудови соціальної реальності. Середньовічна філософія, посилаючись на біблійну традицію, перетворює «страх» на початок розуміння дійсності. «Страх – початок мудрості» – теза з Книги притч царя Соломона, яка перетворилась на категоріальне узагальнення розуміння феномена страху.

Утилітарне тлумачення середньовічними авторами страху, наприклад Августином, мало вигляд передбачення і запобігання біди [Див.: 4, VII, 3, 8, 16].

На складність поняття «страх» вперше звернув увагу Т.Гоббс. Він намагався відійти від його традиційного платонівсько-клерикального розуміння. В «Левіафані» автор відносить «страх» до «непостійних імен», тобто до таких, зміст яких змінюється в залежності від контексту використання, емоційного сприйняття дійсності. «Відраза, поєднана з думкою, що об'єкт завдасть шкоди, називається страхом... Страх без уявлення про те, чому і звідки він, називається панічним жахом. Насправді ж виходить так, що перший, у кого виник цей страх, має уявлення про його розмір, інші ж втікають, не знаючи чому. Таким чином, це відчуття виникає не у одній особі, а у натовпі або в численних людях, – пише Т.Гоббс [5, с.41].

Найголовнішим моментом в справі визначення Т.Гоббсом суті і ролі «страху» для людини стала констатація створення антропогенної реальності [5, с.80].

Безумовним досягненням філософії Нового часу стала декартезіанська концепція картини світу. Впевненість в тому, що розум людини відкриває закономірності світу (Декарт) з часом дала кантіанську тезу про структурування дійсності людською свідомістю.

Г.В.Ф. Гегель оцінює страх як початок створення певних уявлень «магічних формул і молитовних гімнів», що відбивають уявлення про сферу належного [6, с.381]. Страх формує межі соціально дозволених вчинків, стереотип поведінки людини за певних умов. Врешті, страх як передбачення можливих негативних наслідків для людини перетворюється на те, що Бергсон назвав «проявом здорового глузду», а Оттега-і-Гассет – «життєвим розумом» [7, с.95]. Узагальнений досвід передбачення перетворює страх на універсальний рушій соціальних процесів.

Дійсно, соціальний зв'язок спирається на емпіричні якості людини, які властиві їй крім спілкування – страх, нездатність зрозуміти, обмеженість горизонтів. Тобто на випадкові психоло-

гічні якості. І в результаті людина відтворює все те, що від неї очікують.

Принципово важливий крок у розумінні поняття «страх» був зроблений екзистенціалізмом. К'єркегор розширяє тлумачення страху, говорить про його тваринну і виключно людську природу як усвідомлення кінцевості буття, яка непридатна тваринам [8]. (До речі, ранній психоаналіз також розрізняє «страх раціональний» (тваринний) та «страх ірраціональний» як результат не актуалізованих, невілених життєвих бажань.)

Гайдеггер дає онтологічну інтерпретацію страху. Він виділяє онтичний рівень (рівень речі), та екзистенційний («турботи за...»). У книзі «Буття та час» філософ зазначив: «Страх є модус прихильності» [9, с.141].

Тобто, за Гайдеггером страх дає можливість відчутти присутність буття на рівні відчуття речі, співприсутності з людиною, розуміння сенсу. Страх в екзистенційному розумінні це прояв «справжнього існування», прояв ризику рішення, яке не має гарантії успіху.

Страх як суто психологічний феномен має різну інтенсивність переживання (побоювання, переляк, жах), так само і в екзистенціалізмі конструктивні моменти страху можуть змінюватись. Залежно від віддаленості предмета екзистенційної турботи страх набуває модальності побоювання, переляку, жаху.

Таким чином, ми можемо зробити висновок: поняття «побоювання» здебільшого виступає в філософській та психологічній літературі як модальність феномена страху.

Феномен побоювання пов'язано з розумінням дійсності. Розуміння конструює буття в цілому і соціальне буття зокрема. Але розуміння завжди настроєно, задано певними обставинами. У цьому випадку ми поділяємо думку Хайдегера про те, що буття набуває свою конституцію через розуміння і характер його начерку, оскільки воно є тим, чим стає» [9, с.144].

Таким чином, побоювання, як і страх, стає наслідком тлумачення можливості. Страх та побоювання як його модальність – це усвідомлене переживання вірогідної можливості, навіть коли ця можливість маловірогідна чи є навіть фантазмагорією. Але ця можливість має особливий характер: вона вказує на можливі втрати (або ненабуття) чогось значимого, важливого, цінного для людини.

На нашу думку, для соціологічного розуміння соціальних явищ та процесів використання терміна «побоювання» замість поняття «страх» є більш продуктивним. Під побоюванням ми розуміємо передбачення можливих втрат важливих ресурсів (у широкому, соціологічному розумінні цього терміна). Страх у психологічному, філософському, повсякденному розумінні – явище емоційно наси-

чене. Створюється враження, що емоційна складова цього феномена є визначальною. Використовуючи визначення побоювань як передбачення можливих втрат, ми охоплюємо коло феноменів страху, адже страх, як показує аналіз філософських визначень, є також переживанням вірогідної можливості втрат. З іншого боку, цим визначенням ми додатково охоплюємо коло важливих для соціологічного пізнання феноменів – станів людини, які, хоч і пов'язані з можливими втратами, але є більш раціональним осмисленням ризику та небезпеки, ніж емоціями. У той же час ми не схильні занадто раціоналізувати феномен побоювань. Вони визначені як передчуття, які, як відомо, не обов'язково мають раціональну природу.

Звичайно, психологи або філософи розцінять таке визначення дещо спрощеним. Але ж нагадаємо, що ми визначаємо поняття для соціологічного аналізу, і воно, з огляду на правила системології, має бути не більш складним, ніж потребує мета дослідження.

Предмет побоювання може бути відділений від найближчих перспектив людини. Він може мати має гіпотетичне, умовне існування. Але таумачення предмета побоювання має велике значення для формування певних соціальних стереотипів.

За великим рахунком, таке таумачення готує певну змістовну конструкцію для осмислення дійсності, програмує ставлення пересічного громадянина до соціальної дійсності. До того ж, багатоваріантність таумачення соціальної дійсності посилюється і внутрішньою роздробленістю індивіда, тим, що кожен індивід має декілька моделей самоідентифікації залежно від виду соціальної активності.

Суб'єктивно-діяльна організація людської праці так само характеризується роздробленістю індивіда, втратою ним цілісного історичного відчуття об'єктивно-предметного ладу соціального буття, а розвинений соціально-історичний зміст об'єкта вислизає від індивіда, залишаючи останньому лише свою матеріальну форму як абстрактний знак, символ, який можна наповнювати будь-яким змістом. Він і наповнюється недолугими станами, культурно-емоційними комплексами, властивими суб'єктивності в даних умовах. В той же час наповнення певного знаку будь-яким змістом плюндрує внутрішню конкретність і єдність процесу особистого життя індивіда. Цей антропоморфічний символізм є в дійсності лише актом духовного життя індивіда, відділеного від змісту об'єктів. Розпад душі (страх, туга, відчуття «за світу» і т.д.), пригнічені душевні стани лише перенесені на об'єктивність.

Таким чином, ми маємо своєрідний механізм осмислення можливості, «побоювання» як засіб охоплення (за термінологією К. Ясперса) [10] Філософська спадщина Юма, Поппера, Вітгенштейна,

Куна, Фрейда змушує нас вбачати прагматичну природу побоювання. Побоювання визначають природу і зміст оцінок дійсності.

Побоювання мають пройти шлях соціальної конституалізації, щоб стати прийнятною та інтерсуб'єктивною системою, яка впливає на конструювання дійсності.

Яким чином мислиться процес конституалізації за версією американського філософа і соціолога Х.Патнема? Щоб пояснити механізм вибору, він звертається до аналізу ідеї наукових прогнозів К.Поппера. Автор висловив свою згоду з точкою зору К.Поппера щодо ідеї наукових прогнозів і, виходячи з цього він робить висновок, що ця ідея ґрунтується на «очікуванні суспільством доказів, які задовольняють скептиків». Таким чином, природа конститууючих норм пов'язана природою нашої відповіді скептикам: «Природа нашої відповіді скептику, який вивчає нас, щоб довести твердження «я стою на підлозі», визначається в існуючих соціальних нормах, що вимагають доведення такого твердження в сприятливих обставинах». Коли в суспільстві постає певна проблема і потрібно зробити вибір, то, за термінологією Х.Патнема, відбувається вибір типу раціональності, що «розпізнає правильність, або вірогідну вірність, або високоефективну наукову теорію, надаючи їм статус знання норм причинності, що підтримується нашою культурою» [11, р.89].

Таким чином, через феномен «побоювання» відбуваються процеси програмування ставлення до дійсності і її структурування. Зміст цих процесів у поєднанні та розподілі розуміння і тлумачення соціальних явищ і об'єктів. При цьому розуміння містить в собі можливість тлумачення. Розуміння в даному випадку виступає як внутрішній пізнавальний акт. Це своєрідне сприйняття на віру, відкриття істини для себе, об'єктивізація власного ставлення до світу. Воно апофатичне за своєю природою.

Тлумачення, навпаки, потребує звернення до зовнішніх пізнавальних інструментів: символів, законів, наочних схем. У сфері соціальних відносин, на відміну від сфери природи, ці інструменти мають відносний характер. Вони самі є породженням суб'єктивних уподобань, продуктом вибору окремої людини. На початковому етапі свого існування символ, який обирається для використання, має відбиток індивідуальності автора. За аналогією до феномена мови, нам важливо не тільки що сказано, але й ким сказано.

Механізм тлумачення вимагає звернення до опосередкованих засобів висловлення емоційного сприйняття дійсності. Навіть авторство слів перетворюється в певне опосередкування змісту слів. Як приклад, можна пригадати феномен біблійного авторства, коли слова набували вагомості і істинності залежно від авторства. Колективний автор Мойсей, Соломон, Давид символізує істинність

сказаного слова, а побоювання, висловлені від будь-якого з цих імен перетворюються на «програму дій», або прогнозування подій, яке має бути підтверджено нащадками.

Знову таки, ми повертаємось до ідеї символічної форми повідомлення про характер і природу побоювання. Часто-густо застосування символічної форми зводиться до утворення схематизованого образу соціальних об'єктів і явищ – соціального стереотипу. Стереотипічні форми відрізняються своєю стійкістю і деіндивідуалізованістю. Поєднання цих ознак створює враження об'єктивності, але не є об'єктивністю.

Стереотипи – це своєрідна квазіреальність, яка поширюється ідеологією, політичною агітацією, масовою культурою. Громадська думка, імідж – це теж своєрідні стереотипи, які формують уявлення про соціальну дійсність. Складається враження, що вони є універсальними, емоційно забарвленими настановами сприйняття соціальних об'єктів і явищ, але було б помилкою говорити про їх «універсальність», оскільки, як і будь-яка знакова система, стереотипи характеризуються відносністю і мінливістю.

Проведений аналіз філософських трактувань понять «страх» і «побоювання» дозволяє зробити певні висновки та окреслити майбутні напрямки соціологічного дослідження цих феноменів. *По-перше*, за своїм обсягом поняття «страх» не обмежується лише явищами суто психологічного характеру. Ми довели, що це поняття може бути розглянуто як соціально-гуманітарна категорія, яка фіксує онтологічні, гносеологічні, антропологічні, соціальні та психологічні ознаки явища «страх».

По-друге. Поняття «побоювання» відображає певний рівень насиченості феномена «страх». Здебільшого воно використовується для позначення модальності страху.

По-третє. Поняття «побоювання» відбиває специфіку не тільки психологічного явища, а й відзначає риси особливого процесу осмислення «можливого», структурування соціальної дійсності.

Механізм висловлювання «побоювань» має знаково-сміслову природу. Як соціально-психологічний феномен, побоювання є підґрунтям для створення соціальних стереотипів, які закладають певні стандарти соціальної поведінки, ставлення до процесів і явищ соціального характеру. Таким чином, при дослідженні соціальної сфери життя людини треба з особливою увагою поставитися до характеру і роду її побоювань. За типовістю висловлення побоювань може приховуватися неосвіченість, відсутність об'єктивної інформації, небажання самостійно аналізувати і приймати самостійне відповідальне рішення.

По-четверте. Страх та побоювання як його модальність – це усвідомлене переживання вірогідної можливості. Ця можливість

має особливий характер: вона вказує на можливі втрати (або непридбання) чогось значимого, важливого, цінного для людини.

По-н'яте. Для соціологічного розуміння соціальних явищ та процесів використання терміна «побоювання» замість поняття «страх», на нашу думку, є більш продуктивним. Під побоюваннями ми розуміємо передчуття можливих втрат важливих ресурсів. Так визначений, цей термін охоплює широке коло людських станів, як емоційно насичених страхів, так і емоційно бідних, більш раціональних передчуттів. Отже, в нашому трактуванні передбачення втрат є визначальною рисою побоювань, і інтенсивність побоювань залежить від суб'єктивної та інтерсуб'єктивної цінності тих ресурсів, які людина може втратити. Емоційна насиченість, з огляду на це, є додатковою рисою, варіація якої визначає безперервний континуум станів побоювань від незначних передчуттів до панічних страхів.

Використання концепції побоювань у такому визначенні надає змогу вивчати цей феномен у рамках парадигми соціальних уявлень, трактуючи побоювання як породження можливих майбутніх сценаріїв, які передвіщають втрати. Це і є той місток, що дозволяє інтегрувати концепцію побоювань, яку прийнято вважати філософською та психологічною, у соціологічний аналіз. А так як творцем і носієм соціальних уявлень є соціальні групи, побоювання теж набувають соціального, за походженням, існуванням та наслідками, характеру. Цю сторону соціальної реальності ще треба досконально вивчати, адже вона з кожним днем набуває визначального характеру для розуміння сучасного інформаційного суспільства.

Список літератури: 1. Геснод. Теогонія.// Древнегреческая литература. Л., 1970. 2. Платон. Определения. // Диалоги. М., 1986. 3. Платон. Протагор. // Соч. в 4 т. М., 1995. Т.1. 4.Августин Аврелий. Исповедь. К., 1994. 5. Гоббс Т. Левиафан. // Соч. в 2 т. М., 1962. Т.1. 6. Гегель Г.В.Ф. Философия религии. М., 1976. Т.1. 7. Ортега-и-Гассет О. Что такое философия? М., 1991. 8. Кьеркегор С. Страх и трепет. М., 1993. 9. Хайдеггер М. Бытие и время. М., 1997. 10. Ясперс К. Смысл истории. М., 1994. 11. Н. Putnam . Reason , truth and history. Oxford, 1981.

Надійшла до редколегії 13.01.06